

NƏSİR ƏHMƏDLİ

JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası
təhsil nazirinin 07 fevral 2014-cü
il tarixli 136 nömrəli əmri ilə
təsdiqlənmişdir*

“Elm və təhsil”
Bakı- 2014

Elmi redaktor:

F.Y.VEYSƏLLİ,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Ş.Q.VƏLİYEV,

filologiya üzrə elmlər doktoru,

professor, Əməkdar Jurnalist,

BDU Jurnaistika fakültəsinin dekanı

C.Ə.MƏMMƏDLİ,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,

BDU Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və

təcrübəsi kafedrasının müdiri,

İctimai Yayım Şurasının sədri

Ə.Ə.AMAŞOV,

Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri,

Əməkdar Jurnalist

4612
+
236

Əhmədli N.Ə. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları.
(Dərslük). Bakı “Elm və təhsil”, 2014, 280 səh.

Dərslük jurnalist kadrlarının hazırlanması üzrə əsas mərkəz olan Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin tədris planına və “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” fənninin proqramına uyğun yazılmışdır.

Dərslükdə kursun predmeti və əsas anlayışları müəyyənləşdirilmiş, nətiqlik sənətinin yaranmasına və inkişaf tarixinə nəzər salınmış, jurnalist nitqinin başqa nitqlərdən fərqi göstərilmiş, jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi və linqvistik-publisistik əsasları dəqiqləşdirilmiş, vizual (mətbuat), audial (radio) və audiovizual (televiziya) nitq mədəniyyətlərinin özəllikləri açıqlanmışdır.

Kitab praktik jurnalistlər üçün də faydalıdır.

ISBN 978-9952-8024-3-6

© “Elm və təhsil”, 2014.

İÇLİK

I mövzu. Kursun predmeti və əsas anlayışları. Nəqlik sənətinin tarixinə bir nəzər	6
II mövzu. Nitq və nitq mədəniyyəti anlayışlarına jurnalistika prizmasından baxış	30
III mövzu. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları	37
IV mövzu. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin linqvistik- publisistik əsasları	64
V mövzu. Jurnalistin nitq mədəniyyəti və söz yaradıcılığı	93
VI mövzu. Vizual nitq mədəniyyəti və orfoqrafiya	112
VII mövzu. Audial- və audiovizual nitq mədəniyyətinin əsasları	133
VIII mövzu. Orfoepiya	164
Ümumi ədəbiyyat	175

Əlavələr

Əlavə 1. “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” kursunun proqramı	179
Əlavə 2. Azərbaycan (türk) dili haqqında qısa məlumat	187
Əlavə 3. Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istimalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı (27 iyun 1918)	195
Əlavə 4. Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (28 avqust 1918)	196

Əlavə 5. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında əmrnaməsi (18 sentyabr 1920).....	198
Əlavə 6. Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri (8 fevral 1921).....	199
Əlavə 7. Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti (27 iyun 1924).....	200
Əlavə 8. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan KP MK bürosunun Qərarı (24 iyul 1956).....	204
Əlavə 9. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Qanun (21 avqust 1956).....	205
Əlavə 10. Yeni Azərbaycan əlifbası layihəsinin hazırlanması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Qərarı (2 fevral 1991).....	206
Əlavə 11. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 dekabr 1991).....	207
Əlavə 12. "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı (25 dekabr 1991).....	208
Əlavə 13. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 dekabr 1992).....	211

Əlavə 14. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il)	215
Əlavə 15. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.....	227
Əlavə 16. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 may 2012)	237
Əlavə 17. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı.....	242
Əlavə 18. Abbasov İlham. Mətbuat ilk növbədə dil hadisəsidir.....	254

I MÖVZU

KURSUN PREDMETİ VƏ ƏSAS ANLAYIŞLARI. NATIQLIK SƏNƏTİNİN TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Dərsin planı:

1. *“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” kursunun predmeti və başqa fənlər sırasında yeri*
2. *“Jurnalist”, “nitq” və “mədəniyyət” sözlərinin etimologiyası. “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” birləşməsinin mahiyyəti*
3. *Nitqin yaranma prosesi, tərifı və düsturu*
4. *Dünyada və Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin tarixinə qısa baxış*
5. *Mövcud ədəbiyyatın xülasəsi*

Başqa fakültələrdə olduğu kimi, jurnalistika fakültəsində də tədris olunan fənlər 2 qrupa bölünür: ümumi fənlər və ixtisas fənləri. Ümumi fənlər tələbələrin bir şəxsiyyət kimi dünyagörüşünü formalaşdırır, təbiət, cəmiyyət və təkəkkürdə baş verən proseslər barədə onların bilgilərini zənginləşdirir, ixtisasa daha dərinlən yiyələnməyə zəmin yaradır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, o, jurnalistlərin mövzu dairəsinə daxil olmasın. Buna görə də gələcək jurnalistlərin ümumi fənlərə də bələd olmaları son dərəcə vacibdir.

İxtisas fənləri jurnalistikanın müxtəlif sahələrini əhatə edir, medianın tarixi, nəzəriyyə və təcrübəsi, yaradıcılıq metodları haqqında geniş təsəvvür yaradır, tələbələri mətbuat, radio, televiziya, internet jurnalistikasının, müasir nəşriyyat işinin incəlikləri ilə yaxından tanış edir, onlara bütün bu sahələr üzrə ilkin praktik vərdislər aşılayır. İxtisas fənləri sırasına "Jurnalistikaya giriş", "Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi", "Jurnalist etikası", "Azərbaycan jurnalistikası tarixi", "Televiziya jurnalistikasının əsasları", "Radio jurnalistikası-

nın əsasları", "Ədəbi redaktənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi", "Xarici ölkələrin jurnalistika tarixi", "Yeni dünya jurnalistikası" və s. daxildir.

"Jurnalistin nitq mədəniyyəti" kursu ixtisas fənləri arasında özünəməxsus önəmli yer tutur. Kursun əsas predmeti jurnalist nitqinin (vizual, audioal və audiovizual) özəllikləridir.

Bilindiyi kimi, dildə işlənən sözlərin müasir anlamı müəyyən tellərlə onların etimologiyasına (məənşəyinə) bağlıdır. Buna görə də *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* birləşməsinə daxil olan sözlərin etimologiyasına diqqət yetirilməsi bu birləşmənin mahiyyətinin daha dərinəndən anlaşılmasına yardımçı ola bilər.

Jurnalist sözündən başlayaq. *Diur* latınca *gün* deməkdir. Bu söz fransız dilinə keçdikdən sonra eyni mənanı bildirən *jur* formasını alıb və *-nal* şəkilçisi ilə birləşərək *jurnal* (gündəlik) kəlməsini meydana gətirib. Avropa dillərində *-ist* dilimizin *-çı* şəkilçisinə uyğun gələn leksik şəkilçidir. Beləliklə, *jur* "gün", *jurnal* "gündəlik", *jurnalist* gündəlik hadisələr haqqında məlumatı müxtəlif kütləvi kanallarla (mətbuat, radio, televiziya, internet) cəmiyyətə çatdıran şəxs deməkdir. Maraqlıdır ki, aparıcı dövrü çap məhsulu olan qəzetin də adı bir neçə dildə *gün*, *zaman*, *yenilik* anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca *ruznamə* (günün yazısı), ispanca *diario* (gündəlik), almanca *Saytung* (çağdaş), ingiliscə *Nyuspeype* (yeniliklər kağızı) deyilir.

Dilimizdə işlənən *qəzet* sözünün etimologiyasında bir qədər qəribəlik var. Belə ki, onun *gün*, *zaman*, *yenilik* anlayışları ilə bağlılığı yoxdur. *Qazetta* orta əsrlərdə Venesiyada gülmüşdən hazırlanmış xırda pul vahidi olub. XVI yüzildə əlyazma qəzetlərinin bir nüsxəsi burada bir qazettaya satıldığına görə pul vahidinin adı əmtənin adına keçib. Bu söz I Pyotrun vaxtında *qazeta* formasında Rusiyaya gəlib. Azərbaycanın hər iki (Güney və Quzey) bölümündə bir müddət *qəzet* əvəzinə farscadan alınmış *ruznamə* deyimi işlənib. Ərazimiz

İranla Rusiya arasında bölündükdən (1813 və 1828-ci illər) sonra Güney hissədə *ruznamə*, Quzeydə isə *qəzetə* deyimləri fəal olub. Sonralar ədəbi dilimizin iki özəlliyinin (ahəng qanunu və alınmalarda son saitin düşməsi) təsiri ilə həmin söz *qəzet* şəkilində¹ sabitləşib.

Jurnalist sözünün etimologiyası ilə onun müasir sosial anlamı arasındakı bağlılıq bundan ibarətdir ki, başqa yaradıcılıq sahələrindən (yazıçılıq, rəssamlıq və s.) fərqli olaraq jurnalist, əsasən, bu günün hadisələrini əks etdirir, ölkədə və özgə yerlərdə baş vermiş və hətta baş verməkdə olan yenilikləri ictimaiyyətə çatdırır, keçmişdə baş vermişləri təsvir edəndə belə, onlara bu günün gözü ilə baxır.

Keçək *nitq* termininə. Ərəb mənşəlidir. İlk mənası *danışiq* deməkdir. Görünür, bu söz yarananda yazı hələ meydana gəlməyibmiş. İndi isə *nitq* anlayışı həm danışığı, həm də yazını əhatə edir. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında *şifahi nitq* və *yazılı nitq* (Bunları *ağız nitqi* və *kağız nitqi* də adlandırmaq olar) deyimlərinə rast gəlirik. Ağız *nitq*inin tarixi çox qədimdir. Adamlar Yer üzünə gəldikləri vaxtdan bir-biriləri ilə ünsiyyətə can atıblar. Təsadüfi deyil ki, ərəbcədən alınmış *insan* və *ünsiyyət* kökdəş, yəni qohum sözlərdir. Bu o deməkdir ki, adamı (Adəm övladını) insan edən, “dünyanın əsrəfi”nə (S.Vurğun) çevirən əsas amil ünsiyyət, yəni “fikirin, məlumatın dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə verilməsi və qəbul edilməsi”dir². Adamlıqdan insanlığa keçidin ilk mərhələlərində ün-

¹ Mövcud qaydalara əsasən, bu söz *şəklində* kimi yazılmalıdır, çünki müasir Azərbaycan dilinə aid araşdırmalarda göstərilir ki, *şəkil, oğul, sinif, boyun, geyim, fikir* kimi bir sıra ikihecalı sözlərə saitle başlanan *şəkilçi* artırılarkən sözün son hecasındakı sait düşür. Əslində isə səsdüşümü (eliziya) sırf fonetik, yalnız şifahi nitqə xas olan hadisədir. Sözlər yazılarkən onların kökləri (leksik məna bildirən hissələri) təhrif olunmamalı, ilkin - lüğəvi formasını saxlamalıdır. Bu bərdə dərsləyin müvafiq bölümündə (s. 124-125) bəhs olunacaq. Burada və bundan sonra dərsləkdə həmin sözlər eliziyaya uğradılmadan yazılmışdır.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, s. 495.

siyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlər arasında, ibtidai ailə, qohum-əqrəba, qəbilə, tayfa daxilində gerçəkləşirdi. Zaman keçdikcə bu əlaqələrin coğrafiyası, əhatə dairəsi genişləniб. İndi ölkələr, kontinentlər bir-biriləri ilə daha fəal surətdə təmasda olur və bu işdə *kütləvi informasiya vasitələrinin* (KİV-in), xüsusən də radio, televiziya və internetin çox böyük rolu var. Təsadüfi deyil ki, bir çox ölkələrdə KİV-ə kütləvi kommunikasiya vasitələri (KKV) deyirlər. Latın sözü olan *kommunikasiya* (*communicatio*) “əlaqəyaratma”, “birləşdirmə” deməkdir. Kütləvi kommunikasiya informasiya istehsalçısı ilə informasiya istehlakçısı arasında məlumat daşıyan boru rolunu oynayır.

Bəs nitq necə yaranır?

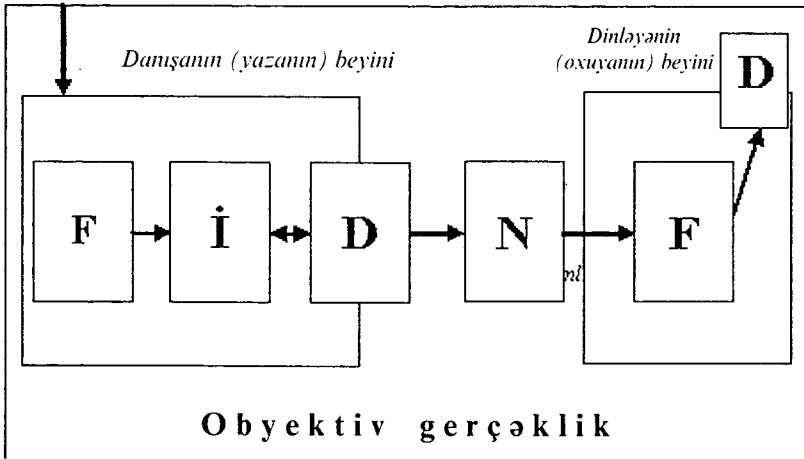
Hər bir fərd onu əhatə edən obyektiv gerçəklik barədə duyğu orqanları vasitəsilə müəyyən bilgi əldə edir: *Bu bina ucadır* (göz); *Arxadan səs gəlir* (qulaq), *Güllərin ətəri adamı bihuş edir* (burun), *Bu xörək çox dadlıdır* (ağız); *Hava istidir* (dəri). Alınmış bilgi insan beyinində fikir kimi formalaşır. Sonra isə formalaşmış fikiri başqalarına çatdırmaq ehtiyacı yaranır. Fikir yalnız yiyəsinə, daşıyıcısına bəllidir, başqaları onu heç bir duyğu üzvünün, hələlik hətta ən mükəmməl kompüterin də köməyi ilə mənimsəyə bilmirlər. Almaniyanın məşhur riyaziyyatçısı, məntiqşünası, dilçisi və filosofu Qottlob Frege (1848-1925) məqalələrinin birində yazmışdır: “Mineroloqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli çətinidir: onun imkanı var ki, dağ kristalını söhbətədaşına göstərə bilsin. Mən isə fikiri oxucuların ovucuna qoyub deyə bilmərəm: alın, onu yaxşı-yaxşı nəzərdən keçirin. Mənim gücüm ona çatır ki, özlüyündə duyulmayan fikiri duyulan dil qabığına oxucuya təqdim edirəm”¹. Bəli, fikiri oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya, internet istifadəçisinə çatdırmaq üçün “maddi qabıq”, vasitə,

¹ Фреге Г. Мысль: логическое исследование. - В книге «Философия, логика, язык». Москва: 1987, с. 30.

² Вах: Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1979, s. 72.

“insanların ünsiyyətinə xidmət edən... maddi vahidlər sistemi”², yəni dil lazımdır. Həmin sistem adı ünsiyyət prosesində müəyyən ardıcılıqla düzülmiş danışığ səslərindən, yaxud onların yazılı forması olan hərfərdən ibarətdir.

Obyektiv gerçəkliyin təsiri ilə insan beyinində yaranmış ilkin fikir təfəkkür prosesində informasiyalaşır, yəni bilgiler toplusuna çevirilir, dilin geriyə — fikrə doğru yönəlmiş “şüaları” ilə (eyni cür “şüalar” qarşılıqlı olaraq həm də fikirdən dilə doğru yönəlir və fikirin informasiyalaşma nöqtəsində onların “görüşü” baş verir) ətə-qana dolaraq xarici mühitə can atır. Bu proses fikiri daşıyıcısının ana dili ilə, yaxud onun bildiyi başqa bir dillə birləşdirib eşidilən, yaxud görünən bir obyektə — NİTQə çevirir. Həmin obyekt başqaları mənimsəyərkən bayaq ikinci planda olan dil indi fəallaşır ön plana keçir, “yükünü” (informasiyanı, biliyi) qulaq, yaxud göz, yaxud həm qulaq, həm də göz kanalları ilə, dinləyicinin, oxucunun, tamaşaçının beyinində ötürür, özü isə sanki parçalanıb yox olur. Bunu belə sxemləşdirə bilərik:

F — fikir; İ — informasiya; D — dil; N — nitq

Psixologiyaya və linqvistikaya (dilçiliyə) aid elmi mənbələrdə nitq anlayışının hamının qəbul edə biləcəyi vahid definisiyası (tərif) olmasa da, müxtəlif yozumları var. Bu cəhət — vahid definisiyanın olmaması elmin bir çox sahələrinə, bir çox anlayış və terminlərə xasdır. *“Elmi dildəki terminlərin bir-mənalılığı üçün təriflərin olması zəruridir... Amma bu, elmi işin uğurunun yalnız definisiyalardan asılılığı və onlar olmasa, elmlə məşğul olmağın dəyərsizliyi demək deyil... Elmdə belə hallar çox olur ki, alimlər hələ tərif olmayan, yaxud tərif hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmiş anlayışlarla işləyir və uğur qazanırlar. Belə hallarda elm adamları definisiyası olmayan anlayışların yozumlarını verirlər”*.¹

Formal məntiqin tələbinə görə, hər hansı konkret anlayışa tərif vermək üçün ilk növbədə onun daxil olduğu ümumi — daha geniş anlayışı, sonra isə həmin anlayışın başqa konkret anlayışlardan fərqlərini (fərqlərini) müəyyən etmək lazımdır. Məsələn: “Əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir”. Burada tərif verilən konkret anlayış *isim*, onun daxil olduğu ümumi anlayış isə *nitq hissəsidir*. Əşyanın adını bildirmək ismi başqa konkret nitq hissəsindən (sifətdən, saydan, feildən v.s.) fərqləndirən əsas cəhətdir.

Ensiklopediya lüğətlərindən birində nitqə verilmiş tərifə və yozuma baxaq: *“Nitq insanın kommunikativ fəaliyyətinin növlərindən biri, dil vasitələrindən dil kollektivinin digər üzvləri ilə ünsiyyət yaratmaq üçün istifadə edilməsidir. Nitq dedikdə həm danışmaq prosesi (nitq fəaliyyəti), həm də onun nəticəsi (yaddaşda saxlanılmış, yaxud yazıya alınmış nitq məhsulları) nəzərdə tutulur”*. Göründüyü kimi, buradakı birinci cümlədə və ikinci cümlənin birinci hissəsində nitqin daxil olduğu ümumi anlayışın *“fəaliyyət növü”*, *“istifadə prosesi”* olduğu bildirilir. Bir qədər dərinəndən fikirləşəndə tamamilə aydınlaşır ki,

¹ Зегет В. Элементарная логика. Москва: 1979, с. 217-218.

² Советский энциклопедический словарь. Москва: 1989, с. 1134.

kommunikativ fəaliyyət özlüyündə nitq ola bilməz. Fəaliyyət insanın müəyyən işi görmək prosesi (indiki halda: danışması, yaxud yazması), nitq isə həmin proses nəticəsində yaranmış, ikinci cümlənin ikinci hissəsində deyildiyi kimi, “yaddaşda saxlanılmış, yaxud yazıya alınmış”, başqalarının qavraması üçün “istehsal olunmuş” məhsuldur. Professor Bəşir Əhmədov bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, “nitq prosesinin müəyyən məhsulu olur (məsələn, mətn). Bu məhsulun bir-birindən ayrılmaz olan iki tərəfi vardır: 1) oradakı fikir, yəni nitqin məzmunu və 2) bu fikirin maddi qabığı, varlıq, mövcudluq üsulu, yəni forma. Deməli, bu mənada **dil nitqin formasıdır, fikir isə məzmunu**”¹.

Məzmun nisbətən sabit, forma isə dəyişkən olur. Fikirin formalaşma prosesi insanların hamısında, demək olar, eyni cür baş verir, lakin eyni cür formalaşmış fikiri hər millət bir dildə ifadə edir. Dünyada 3.500-ə qədər dil var. Bu müxtəlifliyin səbəbi ayrı-ayrı insan qruplarının min illər boyu bir-birilərindən təcrid olunmuş halda yaşamaları olub. Məsələn, keçmişdə aullar arasında gediş-gəliş olmadığına görə Dağıstan kimi kiçik bir ölkədə indi əhali 40-dan çox dildə danışır. Elm və texnika inkişaf etdikcə, ölkələr, qitələr arasında gediş-gəliş intensivləşdikcə söz ehtiyatı çox olan zəngin dillərin populyarlığı artır, zəif dillər isə tədricən sıradan çıxmağa doğru gedir. Dilin zənginlik dərəcəsi həmin dili yaradanları əhatə edən mühitin zənginlik dərəcəsindən və insanların intellektual səviyyəsindən asılıdır. “Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, vaxtilə cəngəlliklərdə yaşamış vəhşi adamın lüğəti 50, ya 60 sözdən ibarət olub. XIX əsrin ortalarında yaşamış savadsız kəndli ən çox 300 söz bilirdi. Zəmanəmizin ziyalısı təxminən 1500-2000 sözdən ibarət lüğətdən istifadə edir. Keçmişin və bu günün böyük yazıçılarının lüğəti ölçüyəgəlməz dərəcədə

¹ Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: 1974, s. 49.

zəngindir. Böyük rus şairi A.S.Puşkin on min sözdən ibarət lüğətdən istifadə edərmiş”¹.

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun forması olan dili həmişə üzvi, dialektik vəhdətdə görürük (eşidirik). Onları yalnız beyin “laboratoriyası” birləşdirə və tərkib hissələrinə parçalaya bilir. Beləliklə, nitqə bu cür tərif verə bilərik: **nitq fikirlə həmin fikiri ifadə etmək üçün zəruri olan dil vahidlərinin vəhdətindən yaranmış idrak (qavrayış) obyektidir.** Yəni: $N=F+D$ (N — nitq, F — fikir, D — dil). Burada nitqin daxil olduğu ümumi — daha geniş anlayış “idrak obyektini”, onu başqa konkret anlayışlardan fərqləndirən əlamət isə fikirlə dilin vəhdətindən ibarət olmasıdır.

Mədəniyyət anlayışı barədə. Bu dünyada olan şeylər iki böyük qrupa bölünür: Allahın yaratdıqları və Allahın yaratdıqlarının əsasında insanların yaratdıqları. Allahın yaratdıqları *təbiət*, insanın yaratdıqları *mədəniyyət* adlanır. Ərəbcədən alınmış *mədəniyyət* kəlməsinin kökündə *şəhər* anlamı durur. İnsanların yaratdıqları ilk böyük mədəniyyət nümunəsi *şəhər* olduğuna görə hər iki sözün kökü eynidir. Geniş mənada götürsək, təkcə şəhərlər yox, insan zəkası, insan əli, insan fəaliyyəti ilə yaradılmış hər şey (abad yollar, binalar, memarlıq abidələri, yazı, din, incəsənət və s.) *mədəniyyət* anlayışına daxildir.

Nitq mədəniyyəti ifadəsindəki *mədəniyyət* sözü *qabiliyyət*, *bacarıq* mənasındadır. Yəni nitq mədəniyyəti dedikdə danışan, yaxud yazan şəxsin fikiri dil vasitəsilə **dəqiq, aydın, qısa** şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti və bacarığı nəzərdə tutulur. “Natiqlik söz ustalığı üzərində qurulmuş bir sənətdir. Əlbəttə, hər bir işdə olduğu kimi, burada da Allahın bəxş etdiyi qabiliyyət öz rolunu oynayır, lakin bu qabiliyyətin hər şeyi həll etdiyini düşünmək səhv olardı. Ən zəngin mənəviyyətə malik olan insan da öz üzərində müntəzəm işləməsə, dünyanın yeni-

¹ Xəlilzadə F. Söz ustalığı. “Azərbaycan” qəzeti, 2011. 9 iyun.

liklərindən, ətrafda baş verən hadisələrdən, Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarından, qrammatikasından xəbərdar olmasa, bu yerdə hansısa istedadın da köməyi çatmaz. Canlı söz ustalığı və natiqlik sənəti, ilk növbədə, insandan böyük zəhmət tələb edir ki, öz üzərində işləyərək müəyyən vərdislərə yiyələnsin”¹.

Böyük rus mütəfəkkiri M.V.Lomonosov (1711-1765) yazmışdır ki, nəyisə olduğu kimi ifadə edə bilmiriksə, bunu dilimizə deyil, özümüzün bacarıqsızlığımıza aid etməliyik. Eyni fikirə N.A.Nekrasovda da rast gəlirik: elə bir fikir yoxdur ki, insan onu başqasına aydın və inandırıcı şəkildə çatdırmağa özünü məcbur edə bilməsin. Biri deyəndə ki, fikirimi ifadə etməyə söz tapmıram, mən pərt oluram. Boş şeydir! Söz həmişə var, sadəcə, bizim ağılımız onu tapmağa tənbellik edir.

* * *

Şifahi nitq mədəniyyətinin tarixi min illərlə ölçülür. “Hələ qədim Misirdə, Assuriyada, Babilistanda, Hindistanda və Çində, daha sonralar Ərəbistanda natiqlik sənəti çox geniş yayılmış, istedadlı natiqlər xalqın hörmət və məhəbbətini qazanmışdılar”². Bununla belə, professional natiqliyin vətəni qədim Yunanıstan sayılır. Burada Demosfen (e.ə. 384-322), Qorgi (e.ə. 483-380), İsokrat (e.ə. 436-338), Aristotel (e.ə. 384-322) kimi məşhur natiqlər və ritorika (natiqlik sənəti) nəzəriyyəçiləri olmuşdur. Qədim Romada da natiqlik sənəti geniş yayılmışdır. Onun ən görkəmli nümayəndəsi Mark Tulli Siseron (e.ə. 106-43) hesab edilir.

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin tarixi qədimdir. “Hələ vaxtilə Azərbaycanın Alban-Aran vilayətində natiqlik sənətinə xüsusi maraq bəslənilirdi. O dövrdə natiqlər böyük hörmətə malik idilər. VII əsr şairlərindən Dəvdəkin müasiri, məşhur

¹ Xəlilzadə F. Söz ustalığı. “Azərbaycan” qəz., 2011. 9 iyun.

² Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: 1975, s. 21.

Aran tarixçisi Musa Kalankaytuklu yazır: “Dəvdək dövrünün bütün elmlərinə bələd, müdrik bir filosof, gözəl natiq və ustad şair idi”. Məşhur tarixçinin bu qeydləri bir cəhətdən daha çox maraqlıdır: o, ustad şairdən məhəbbətlə danışarkən, hər şeydən əvvəl, onun natiqliyini də qabarıq şəkildə qeyd etməyi unutmur”¹.

Ölkəmizdə natiqlik sənətinin əldə olan ilk mükəmməl nümunəsi kimi, şübhəsiz, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları qəbul olunmalıdır. “Kitab”ın boylarını boylayan, soylarını soylayan, bu Oğuznaməni düzüb-qoşan Dədə Qorqud haqq aşığı (ozan), oğuzların kamil bilicisi, gələcəkdən xəbərlər söyləyən, könülünün ilhamını Allahdan alan bir el ağsaqqalı olub. Qolça qopuzunu sinəsinə basıb məlahətli səslə, şirin avazla aforizmlərlə, atalar sözləri ilə, öyüd-nəsihətlərlə, rəngarəng ifadə vasitələri ilə zəngin olan 12 boy boylayıb. Bu dastanlar Dədə Qorqudun bəlağətli nitqi, gələcəyə ünvanlanmış, bir-biri ilə sıx bağlı olan monoloqlar silsiləsidir.

Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı,

Bu Oğuznaməni düzdü-qoşdu, belə dedi:

“Onlar da bu dünyadan gəldi, keçdi.

Karvan kimi qondu, köçdü.

Onları da yer gizlədi, əcəl aldı.

Fani dünya yenə qaldı...

Qara ölüm gəldikdə keçid versin.

Sağlıqla dövlətini Allah artırsın.

O öydüyüm uca Tanrı yar olub yardım etsin.

Xeyir-dua verək, xanım:

Yerli böyük dağların yıxılmasın!

Kölgəlicə uca ağacın kəsilməsin!

Coşqun axan gözəl suyun qurumasın!

Qanadlarının ucları qırılmasın!

¹ Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları, s.68.

*Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Döyüşəndə böyük, iti polad qılıncın gödəlməsin!
Vuruşarkən uzun nizən əyilməsin!
Ağ birçəkli ananın yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun!
Haqq yandıran çırağın daim yansın!
Qadir tanrı səni namərdə möhtac eyləməsin,
xanım, hey!..*

Azərbaycanda uzun müddət natiqlik sənətinin əsl yaradıcıları, daşıyıcıları, nəsil-dən-nəsilə ötürənlər Dədə Qorqud ənənəsini davam etdirən aşıqlar olmuşlar. Ölkədə zaman-zaman hansı yad dilin hökmranlıq etməsindən asılı olmayaraq ozan-aşıqlar el şənliklərini daim sadə, anlaşıqlı ana dilində idarə etmiş, dilimizin daha da zənginləşməsinə, yad təsirlərdən qorunmasına misilsiz töhfələr vermişlər. Qurbaninin məşhur *“Ayrılıqını çəkib boynu əyridir, // Heç yerdə görmədim düz bənövşəni”* beytinin 500 il əvvəl, Füzulinin, Xətəinin yaşadığı, yəni ərəb-fars sözlərinin yazılı ədəbiyyatda gen-bol işlədildiyi bir dövərdə meydana gəldiyinə inanmaq olmur. Burada bir dənə də alınma söz yoxdur. Yaxud Qurbanidən 100 il sonra yaşamış Abbas Tufarqanlıının bu bəndinə diqqət yetirək:

*Abbas ağlar zarı-zarı,
Getməz könlünün qubarı,
İlqarından dönən yarı
Tanrı tezbazar eləsin.*

“Ən qədim dövrlərdən bu vaxta qədər xalqımızın toy-düyünlərində, bayramlarında, məişətlə bağlı olan başqa şənliklərində ozanlar, aşıqlar fəal iştirak etmiş, indi də iştirak edirlər. Uzun qış gecələrində ... aşıqların ifa etdikləri dastanlara

babalarımız, nənələrimiz azmı qulaq asmışlar?! ... Dastanı gözəl ifa etmək, dastan gecəsi keşirmək, dinləyiciləri razı salmaq yalnız ustad aşıklara nəsis olurdu”¹.

Müxtəlif tarixi mənbələrdə Cavanşirin, Babəkin, Nəsirəddin Tusinin, Xaqaninin, Nizaminin, Məhsəti xanımın, Nəsiminin, Xətəinin, M.P.Vaqifin, X.B.Natəvanın, Aşıq Ələsgərin, N.Nərimanovun və bir çox başqa tarixi şəxsiyyətlərimizin həm də gözəl natiq olmaları barədə məlumatlara rast gəlinməyə də, əlimizdə bu fikiri təsdiqləyə biləcək əyani material yoxdur. Tanınmış natiqlərin səs yazılarını və görüntülərini yalnız XX əsrin ortalarından sonra saxlamaq mümkün olmuşdur. Bunların bəziləri ilə tələbələrimiz praktik məşğələlər zamanı tanış ola biləcəklər.

Aşıqların nitqi ilə yanaşı, Azərbaycanda qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrin ikinci yarısına qədər natiqlik məharəti, professor A.Abdullayevin yazdığı kimi, əsasən, mollaxana və mədrəsələrdə müəllimlik etmiş şəxslərin nitqləri ilə bağlı olmuşdur. Bundan əlavə, məhkəmə salonlarında, qonaqlıqlarda, toy məclislərində, yubileylərdə də müxtəlif növ nitqlər yaranıb inkişaf etməyə başlamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından kütləvi nitqdən köhnəlmiş, zərərli adət-ənənələrə, xurafata, maarifsizliyə qarşı mübarizə silahı kimi istifadə edilmişdir. “Bu zaman həmin natiqlərin bir hissəsi çıxış etmək üçün özlərinə tribuna tapmaqda müəyyən çətinliklərə rast gəldiklərinə... öz məharətlərini yazdıqları məqalə və kitablarda göstərməyə səy edirdilər. Onların əsərlərində bir tərəfdən kitab və mətbuat dilinin, o biri tərəfdən isə ifşaedici şifahi natiqlik məharətinin ahəngi və qüvvətli təsiri aydın hiss olunurdu”². Belə əsərlərin ən yaxşılarından biri M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” traktatıdır. Bu cür müəlliflər sırasında H.Zərdabi, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid və başqaları

¹ Əliyev K. Natiqlik sənəti, Bakı: 1994, s. 87-88.

² Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: 1968, s. 23.

nın adlarını çəkmək lazımdır. Mətbu nitq mədəniyyətinin inkişafında Cümhuriyyət dövrü də daxil olmaqla XX əsrin ilk 20 ilində çıxmış qəzet və jurnalların, M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, F.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Topçubaşov... kimi ziyalıların misilsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin, şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin ən coşqun tərəqqisi sovet illərinə və müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrə düşür. Geniş dövrü və qeyri-dövrü mətbuatın, orta və ali məktəb şəbəkələrinin, teatr, radio və televiziya sisteminin mövcudluğu bu işi yüksək səviyyədə gerçəkləşdirməyə imkan vermişdir.

Natiqliyin güclü və çox faydalı qollarından biri ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxuyan tanınmış alimlərin nitqləridir. Bu cəhətdən XX əsrin 50-60-cı illəri daha yaddaqalan olub. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) filologiya fakültəsində (1945-1969-cu illərdə jurnalistika şöbəsi də həmin fakültənin tərkibində olub) dərs demiş akademik Həmid Araslı, professorlardan Məmmədcəfər Cəfərov, Məmmədhüseyn Təhmasib, Cəfər Xəndan, Mikayıl Rəfil, Əli Sultanlı, Mir Cəlal Paşayev və başqaları bu gün də hörmət və minnətdarlıqla xatırlanırlar. 1950-1955-ci illərdə filologiya fakültəsində təhsil almış Xanoqlan Məmmədovun “Qoy rəhmət oxusun bizə nəsillər” sərəlvhəli məqaləsini¹ azacıq ixtisarla buraya əlavə etməyi özümüzbə borc bilirik:

“1950-55-ci illər Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbəlik illərim. O çağları, o şux və qaynar günləri unuda bilmirəm. Əsərləri ilə az tanış olduğumuz, hələ üzlərini görmədiyimiz professor-müəllim heyətinin dünyasına düşdüyümüz o miqyasasız fərəhli günləri unuda bilmirəm. Mülayim təbiətli, son dəracə mehriban və humanist olan, rus ədəbiyyatını bizə təmkinlə

¹ “Ədalət” qəzeti, 5 oktyabr 2011-ci il.

öyrədən Məmmədcəfər Cəfərov, konkretliyi, nitqdə yığcamlığı sevən, seminarlarda buna ciddi əməl edən və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə tutarlı nümunələrlə sevdirən Mir Cəlal Paşayev, obrazlı qalereyasının labirintindən bizi öz yorulmazlığı ilə çıxaran tükənməz enerji sahibi Pənah Xəlilov, uşaq sadəlövlüyü ilə tələbələrə tez isnişən, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına dair sanballı tədqiqatlarını bizə bəxş edən Həmid Araslı, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının şirinliyini öz şirin təhkiyə tərzilə mənimlədən Məmmədhüseyn Təhmasib, dilçilik elminin korifeyləri Məmmədağa Şirəliyev və Muxtar Hüseynzadə — bu təmiz, dağ bülluru kimi saf və təmənnəsiz, umacaqsız, gözütöx insanlar ADU-nun zinət və şərəfi idilər.

Yox, o zəka nurlarını, o ürfən səhərlərini unutmaq olmur. Bizi bələğət tutisitək sehirləyən yanar xilqətli Cəfər Xəndan yaddanını çıxar? Əzəli qisməti olan xoşbəxt səsi onun parlaq natiqliyini uğurla tamamlayırdı. Son dərəcə təmiz və səliqəli geyinən professorun sinəsi şeir xəzinəsi idi. O şairləri, xüsusən Səməd Vurğununu tədris edəndə az qala qoşasaat şeirə tutulurdu. C.Xəndan tələqin etdiyi ədəbi qəhrəmanların idealını, istək və məramlarını sözüən sehiri, fikirin rabitəsi ilə sevdirdi. Onda dinləyəni öz ardınca aparan və mənəvi məmnunluq doğuran ov-sun var idi. Bütün bunlar ədəbi-bədii dilin qüdrəti ilə təqdim olunurdu. Onun nitqində təhrif olunmuş söz və şəkilçiliyə təsadüf etmək mümkün deyildi. Ona itaət edən sözlər cilalanmışdı. O, dilimizin poetik-elmi qatlarının tilsimini açan müqtədir natiq idi. O, nəzəri fikirlər söyləyəndə həmişə faktlara əsaslanır və məntiqi nəticələr çıxarmağa sövq edirdi. Tədris etdiyi bütün yazıçıların yaradıcılığında bədii xüsusiyyətləri hafizələrə nəqş etmək onun proqramında möhkəm yer tutmuşdu. O vaxt bizə nəql edirdilər ki, M.F.Axundovun "Şərq poeması"nu professor öz tərcüməsində misilsiz bir məlahətlə söyləmişdir. Bunu dinləmək bizə müyəssər olmasa da, saysız-hesabsız şeirləri aktyor məharəti ilə söyləməsinin şahidi olmuşuq; o, misralara güc vur-

mürd, hay-harəy salınırdı, sözlər onun sinəsindən rəvan və illi-
 şiksiz axıb tökülürdü.

Həg yadınızdən çıxırdı. Cəfər Cəbbarlımın yubileyi qeyd
 olunurdu. C. Xəndanın həg bir qeydə baxınandan iki saatlıq mə-
 ruzəsi heyət və qibətə timsalı idi. Sina və boğaz səfliyi, sasin ya-
 nğısı, nitqin rəbətəsi, elni mütləqimlərin bədii söz və ifadələrdə
 rövnaq tapması, dramatik epizodların təqdimində ciddi
 hökmlər, illah ki, faciəvilik — Bəhrəməm, Aydınm, Oqtaym, El-
 xan və Eyyəzəmin monoloqları onun ifasında salona od salınırdı.
 Bunlar yada düşdükcə pəşmən-pəşmən alışıb yanırıq ki, belə
 nitqlər niyə vaxtında lentə yazılırdı?

Cəfər Xəndan natiqlik sənətinin təməl daşlarını qoyanlardan
 biri idi. Jestləri, diksiyası, yüngül səsi, təkrarə yol vermədən,
 gəsmədən sözlərdən səf yaratmaq qabiliyyəti onun alın yazısı
 idi. O vaxt Cavidlər, Cavadlar, Müşfiqlər, Yusif Vəzirilər tiran-
 liqin qurbanları idilər. Onların işığı əlgətməz uzadıqlıqlarda say-
 rırdı. Yasəq edilmiş bu əvəzsiz sənətkarların tədrisini Cəfər
 Xəndan nitqində görə bilirdik...

... Universitetdə natiqlik sənəti xüsusi kurs kimi öyrədilirdi-
 di. Ancaq biz dərk edirdik ki, ən parlaq nitq öz inikasını ən cəld-
 di hazırlıqda, dərin bilik və məlumatda tapır. Bax, buradaca
 "aləmə idrakla salam verənlər" dan (S. Vurğun) Mikayıl Rafi
 yada düşür. Bəli, Hüqonun, Balzakin ağır əsərlərinin tərcümə-
 risi, poetik söhbətlərin aşığı, rus dilinin kamil bilicisi yada dü-
 şür. O da atəşin nitqi ilə natiqlik sənətinin təməl daşlarını qo-
 yanlardan idi.

Bir dəfə o, bayırda yığan quşbaşı qarı göstərə-göstərə Xə-
 qanın də bax beləcə qar altında Şirvandan baş götürüb gətmə-
 sini əla təbii, əla inandırıcı təsvir etdi ki, biz qeyri-irədi ayığa
 qalxıb bayırə boylandıq. Bir gün Məhsətinin rübabları lazımlı ol-
 du, lakin kitabın ruscası tapıldı. O, kitabə baxır və onları asan-
 lıqla şəir kimi tərcümə edirdi...

50-ci illərin lap əvvəlində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının